УДК 930

Э.К. Сәлахова

«ИСЕМЕ ТАРИХ СӘХИФӘЛӘРЕНДӘ АЛТЫН КАРА БЕЛӘН ЯЗЫЛЫП КАЛЫРГА ТИЕШЛЕ МӨХТӘРӘМ БЕР ЗАТ»

На рубеже XIX–XX вв. начинается формирование татарской исторической науки, содержание которой определялось задачей создания научной истории татарского народа. Среди историков начала XX века свое заслуженное место занял Гайнетдин Нежмутдинович Ахмаров (1864–1911), чья деятельность была значима и многогранна. Целью данного исследования является всестороннее изучение творческого пути учёного. В статье показываются этапы его жизни, рассматривается педагогическая, общественная деятельность Г.Н. Ахмарова, анализируются его научные труды. Автор представляет учёного как яркого представителя формирующийся исторической науки, который одним из первых среди татарских историков в своём творчестве синтезировал традиции восточной и западной исторических наук. Статья посвящена к 155-летию со дня рождения Г.Н. Ахмарова.

Ключевые слова: Г. Ахмаров, история Казани, история Булгара, археология, этнография, татарское просвещение.

At the turn of the XIX–XX centuries the formation of the Tatar historical science begins. Its content was determined by the task of creating academic history of the Tatar people. Among historians of the beginning of the 20th century Gainetdin Nezhmutdinovich Akhmerov (1864–1911) took his well-deserved place, his work was significant and diverse. The purpose of this study is a comprehensive study of the creative way of the scholar. The article shows the stages of his life, considers the pedagogical, social activities of G.N. Akhmarov, analyzes his research works. The author presents the scholar as a vivid representative of an emerging historical science who was one of the first among Tatar historians to synthesize the traditions of Eastern and Western historical sciences in his work. The article is dedicated to the 155th anniversary of the birth of G.N. Akhmerov.

Keywords: G. Akhmerov, history of Kazan, history of Bulgar, archeology, ethnography, Tatar education.

Егерменче йөз башында хезмәтләре өчен замандашлары тарафыннан югары бәяләнгән бу галимнең эшчәнлеге гаять күпкырлы. Ул педагог, дәреслекләр авторы, тарихчы, татарлардан беренче археолог, җәмәгать эшлеклесе. Мөхтәрәм олуг зат Р. Фәхретдинев Гайнетдин Әхмәревне, Ш. Мәрҗани белән янәшә куеп, «Безнең тәфтишемезгә күрә, Волга вә Урал буйларында торучы мөселманнардан бу көнләргә кадәр өч мөәррих[1] килеп китте. Болардан берсе – мелла Хөсәен Фәезханов, икенчесе фазыйль Мәрҗани вә өченчесе дә – ошбу Гайнетдин әфәндедер», дип яза.

[1] Мөәррих – тарихчы.

Гайнетдин Нәҗметдин улы Әхмәрев 1864 елда Казан губернасының Зөя өязе Наратлы (хәзерге Яшел Үзән районындагы Татар Наратлысы) авылында дөньяга килә. Сигез яшенә җиткәч, хәзерге Апас районына караган Шәм-Балыкчы авылындагы үз заманының гыйлемле кешесе булган Бикчәнтәй хәзрәт мәдрәсәсендә укый башлый. Анда белем алганнан соң, мәгърифәтче укытучы Шакирҗан Таһиров киңәше белән, 1881 елда Казан татар укытучылар мәктәбенә укырга керә. Белем алуга омтылышы, кызыксынучанлыгы белән аерылып торган бу егет уку йортын мактау кәгазьләре белән тәмамлый [М.Къ, 1911]. 1885 елда, укытучылык таныклыгы алу белән, хәзерге Әгерҗе районына караган Биектау авылына укытучы итеп җибәрелә, әлеге авыл мәктәбенең ул беренче укытучысы була [КӨ ДА, 205 ф., 2 тасв., 1880 эш, 5а, 5б]. Күпчелек халык белемнән хәбәрсез булган бер чорда татар авылына килеп рус теле укыта башлау яшь галимгә җиңел бирелмәгән. Гайнетдин Әхмәрев бөтен авырлыкларны җиңеп чыга, озак та үтми, үз эшенең нәтиҗәләрен дә күрә башлый. Ул авыл халкының тирән ихтирамын яулый. Моны, ул авылдан киткәндә, халыкның аны күз яшьләре белән озатып калуы ук дәлилли [М.Къ, 1911]. Ул вакытта татар авылында рус теле укытуга нинди караш хөкем сөрүен исәпкә алсак, яшь мөгаллимнең эшенә югары бәя бирергә нигез туа. Аңа мәктәптәге мактаулы хезмәте өчен мәгариф эшләре буенча округ попечителе дә рәхмәт белдерә [ТР ДА. 160 ф., 1 тасв., 1017 эш, 60б].

Г. Әхмәрев 1891 елның 1 мартыннан Тәтеш шәһәренең рус-татар мәктәбендә рус теле укытучысы булып эшли башлый, ләкин монда аңа рус телен генә түгел, арифметика, уку, ана теле дәресләрен дә алып барырга, ислам кануннарын да укытырга туры килә [ТР ДА. 160 ф., 1 тасв., 815 эш, 81а]. Аның мәктәбенә шәһәр мулласы Хәсәнгата Бикташевның мөнәсәбәте начар булып, мулла үз нәүбәтендә, халык арасында да мөгаллимгә карата тискәре караш булдыру өчен тырыша [ТР ДА. 160 ф., 1 тасв., 1017 эш, 19а]. Г. Әхмәревнең үз сүзләре белән әйткәндә, Тәтештәге хезмәтнең һәрбер елы ун еллык сәламәтлекне бетерерлек дәрәҗәдә катлаулы була. Шуңа карамастан, нәкъ менә Тәтештә эшләгән елларында ул гыйльми эш белән шөгыльләнә башлый. Тәтеш шәһәрендә хатын-кызлар мәктәбе ачылу да Г. Әхмәрев һәм Җ. Мускеев тырышлыгы белән бәйле икәнен әйтергә кирәк [ТР ДА. 160 ф., 1 тасв., 907 эш, 68а].

Укытучы булып эшләү елларында Г. Әхмәрев мәктәп дәресләкләренә ихтыяҗ зурлыгын аңлый. 1890 елда аның «Татарлар өчен беренче урыс әлифбасы», «Татарлар өчен беренче кыйраәт китабы» дөнья күрә. Болар өчен ул Казанның фәнни-сәнәгый күргәзмәсе комитеты тарафыннан Мактау кәгазе, укытучылык хезмәтендәге уңышлары өчен, 1899 елда көмеш медаль белән бүләкләнә. Ул җитәкләгән Тәтеш мәктәбе Казан уку округы тарафыннан тәкъдим ителеп, 1900 елда Парижда узган Бөтендөнья күргәзмәсендә җиңеп чыга һәм комитетның мактау дипломына лаек була [ТР ДА. 160 ф., 1 тасв., 1017 эш, 148а, 179б].

Гайнетдин Әхмәрев Тәтешкә килгәндә үк, үзенең эшчәнлеген үстерү максатында, Казанга күченү хыялы белән яши. «Казанда яшәү Археология, тарих һәм этнография җәмгыте эшендә активрак катнашу һәм университет китапханәсеннән файдалану, ниһаять, үз балаларымны Казан гимназиясендә укыту мөмкинлеге бирер иде» [ТР ДА. 160 ф., 1 тасв., 977 эш, 91а], дип яза.

1903 елда Казан шәһәренең татар ир балалары мәктәбенә рус теле укытучысы итеп билгеләнә. Бу мәктәптә озак эшләмәсә дә, мәктәп өчен күп нәрсә башкарырга өлгерә. Әлеге мәктәпнең 1902 елда тәмам янып беткән китапханәсенә, укытучы Миргаяз Иманаев белән бергәләп, китап җыю эшен башлый [ТР ДА. 160 ф., 1 тасв., 1017 эш, 55а]. Мәктәпне торгызу өчен күп тырышлык куя: югары органнардан матди ярдәм, пособиеләр алуны оештыра. Аның бу хезмәтләре тиешенчә бәяләнә дә, Г. Әхмәрев 1904 елның 6 декабрендә император тарафыннан зур көмеш медаль белән бүләкләнә [ТР ДА. 160 ф., 1 тасв., 1067 эш, 44а]. Ул бу мәктәпне аякка бастыру өчен күпме генә тырышмасын, югары органнар ярдәменнән башка берни дә эшли алмый. Бу мәктәпкә акча бик аз бүлеп бирелгән, уку һәм яшәү өчен шартлар булмаган. Г. Әхмәрев башка мәктәпкә күчәргә мәҗбүр булган. 1905 елгы уку елын ул Иске Татар бистәсе мәдрәсәсенең рус теле укытучысы буларак каршылый һәм гомеренең соңгы көннәренә кадәр шунда эшли [ТР ДА. 160 ф., 1 тасв., 1461 эш, 16а].

Эш өчен янып торган, зур максатлар белән яшәгән киң колачлы, күпкырлы галим һәм талантлы педагог Г. Әхмәревнең гомере озын булмый. Озакка сузылган авырудан соң, 1911 елның 20 сентябрендә 47 яшендә ул бакыйлыкка күчә [Казан хәбәрләре, 1911].

Г. Әхмәрев, бигрәк тә Казанда яшәү елларында, укытучылык эшеннән кала, фән белән дә актив шөгыльләнә. Иң элек аның педагогик хезмәтләре – «Төрки әлифба» (2 кисәктә, 1910–1911), «Кыйраәте төрки» (2 кисәктә, 1911), «Гарәби әлифба» (1911), «Хөсне хат нәмунәсе» (1911) дигән китаплары мәктәп дәреслеге буларак әзерләнәләр һәм бер-бер артлы нәшер ителәләр. Бу дәреслекләрдән күп мәктәпләрдә файдаланганнар һәм алар иң уңышлы дәреслекләр рәтендә булганнар. Галим вафатыннан соң да алар берничә мәртәбә басылалар. «Төрки әлифба»сы, Н.Ф. Катанов тарафыннан русчага тәрҗемә ителеп, Казан шәһәре Руханилар академиясендә миссионерлар бүлегенең 1 курсында татар теле өйрәтү өчен кулланылган [Биобиблиографический словарь, 1889, с. 298]. Г. Әхмәревнең татар халкы тарихын яктырткан әһәмиятле хезмәтләре: «Болгар тарихы» (1909), «Казан тарихы» (1910) китаплары да мәктәпләрдә тарих дәреслеге буларак тәкъдим ителә [Обзор учебников, 1917, с. 21–24]. Габдулла Тукай да үзенең «Мәктәптә милли әдәбият дәресләре» дигән җыентыгына «Казан тарихы»ннан өзекләр кертә [Тукай, 1919, б. 75–81].

XX йөз башында матбагачылык, китап басу эше киң колач алып, дәреслек язучылар күбәя. Педагог Г. Әхмәрев шушы вакыйга уңаеннан «Әлифба китапларына тәнкыйть» дигән фәнни-тәнкыйди хезмә-

тен тәкъдим итә [Әхмәрев, 1909]. Әлифбаларны анализлауга корылган бу хезмәт тел белемендә вакыйга буларак кабул ителә.

Галимнең эшләнеп бетми, нәшер ителми калган педагогик хезмәтләре дә булган. Ул, «Хөсне хат нәмунәсе»ндә күрсәтелгәнчә, 2 кисәктән торган «Кыйраәте төрки»нең тагын бер өлешен, шулай ук «Җәгъръфия», «Хисап», «Тарих» китапларын да чыгарырга ниятләгән. Гомере кыска булу сәбәпле, кызганыч ки, бу хезмәтләре дөнья күрә алмыйча калган.

Г. Әхмәревнең тарих белән чынлап торып Тәтештә эшләгән елларында кызыксына башлый. Ул биредә укытучылык эше белән генә чикләнеп калмый, элеккеге Болгар дәүләтенә кергән җирләрдә археологик казу эшләре алып бара, төрле авылларда булып, борынгыдан калган тарихи әйберләрне җыя, иске каберташ язуларын күчереп ала һәм өйрәнә. Г. Әхмәрев – тарихи истәлекләргә сак караш булдырырга өндәгән, тарихны халыкка җиткергән зат ул. Тарих, үткәннәр белән кызыксынуы Г. Әхмәревне Казан университеты каршында оештырылган Археология, тарих һәм этнография җәмгыятенә алып килә. Аның җәмгыять «Хәбәрләр»ендә (Известия Общества археологии, истории и этнографии при Императорском Казанском университете) басылган бигрәк тә беренче чор мәкаләләре археологиягә, үзенә таныш булган урыннар тарихына багышлана. 1893 елда «Хәбәрләр»дә «Идел-Кама буе татар авылларындагы берничә каберлекне тикшерү нәтиҗәсе» дигән мәкаләсе басылып чыга [Ахмаров, 1893, с. 277–278]. Анда Идел-Кама төбәгенең кайбер татар авылларында ике яисә өч зират булуга игътибар ителә, «күп кенә татар авылларында «иске зират» һәм «яңа зират» дигән урыннар бар, шуларның иске зират дигәннәре җирле халыкның мәҗүсилек заманнарына караган булырга тиеш», – дип, автор моның сәбәпләрен үзенчә аңлата.

Шул ук елны «Хәбәрләр»дә тарихчының аеруча игътибарга лаек нәүбәттәге тикшеренү нәтиҗәсе басыла. Г. Әхмәрев «Борынгы Суар урынына экскурсия» дип исемләнгән мәкаләсендә тарихчылар күптән баш ваткан мәсьәләне чишүгә ирешә [Ахмаров, 1893, с. 478–481]. Ул татарлардан Спас өязендәге Кузнечиха авылы янында борынгы шәһәр урыны барлыгын ишетә һәм шул хакта җәмгыять секретаре профессор И.Н. Смирновка хәбәр итә. Секретарь тәкъдиме буенча Кузнечиха авылына барып, җирле халык ярдәме белән тикшеренүләр уздыра һәм әлеге урында борынгы Болгар шәһәре булганлыгын исбатлый. Г. Әхмәревнең шушы ачышыннан соң, аны Казан университеты каршындагы Археология, тарих һәм этнография җәмгыятенә әгъза итеп алалар. Ул 1893 елның 19 сентябреннән әлеге җәмгыятьтә – әгъза-хезмәткәр һәм 1904 елның 20 апреленнән эшлекле әгъза булып тора [Протоколы..., 1906].

«Хәбәрләр»дә дөнья күргән «Гөбнә елгасы буендагы Япанчы шәһәрлеге» исемле мәкаләсен ул Япанчы шәһәрлегенең географиясен сурәтләүдән башлый, үзенә мәгълүм булган кадәр шәһәрлекнең тарихын сөйли, халык арасында йөргән риваятьләрне дә укучыга

җиткерә [Ахмаров, 1894, с. 182]. Бу шәһәрлекнең тарихын аңлату өчен, Г. Әхмәревкә халык риваятьләре генә түгел, ә авылдашы хаҗи Хәмит Ишмөхәммәтевтән калган чыганаклар, рус тарихчыларының язмалары да ярдәм итә. Шунысын да әйтергә кирәк, Г. Әхмәревнең күпсанлы фәнни хезмәтләре арасыннан бары тик әлеге тикшеренүенең генә кульязмасы безнең көннәргә килеп җиткән.

Галимнең җәмгыять җыелышында укылган тәфсилле докладларының кайберләре «Хәбәрләр»дә тулысынча басылмый да кала. Шундыйларның берсе – «1894 һәм 1895 еллдарда Казан губернасының Тәтеш һәм Спас өязләренә археологик һәм этнографик максат белән ясалган сәяхәт турында». Җәмгыятьнең 1895 елның 21 сентябрендә уздырылган җыелышында галим үзе катнаша алмаганлыктан, аның 74 биттән торган докладын җәмгыятьнең секретаре Н.Ф. Катанов укый. «Хәбәрләр»дә бары тик докладның төп нәтиҗәләре генә басыла. Кызганыч ки, бу хезмәтнең тулы тексты сакланмаган. Җыелышка йомгак ясап, Н.Ф. Катанов Г. Әхмәревнең экспедиция нәтиҗәләрен югары бәяли, аның тарихи кыйммәткә ия күп кенә әйберләр алып кайтуын ассызыклый. Ул тапкан 52 тарихи истәлек халыкка күрсәтелә һәм музейга тапшырыла [Ахмаров, 1899, с. 454].

Кызганычка каршы, «Тимер явына кадәр Болгар дәүләте», «Тимер һөҗүме турындагы татар риваятьләрен тикшерү» нәтиҗәләренең дә тулы тексты басылып чыкмау сәбәпле, алар фәнни әйләнешкә кертелә алмыйлар [Ахмаров, 1899, с. 450].

Әгъза-хезмәткәр Г. Әхмәревнең «Хәбәрләр»дә басылмаган янә бер хезмәте «Болгар ханлыгы турындагы татар риваятьләрен тикшерү» дип атала. Язма 1893–1894 елларда Казан губернасы Спас һәм Тәтеш өязләрендә башкарылган тикшерү нәтиҗәсе буларак туа. Анда ул, гарәп һәм татар язмаларына таянып, Болгар дәүләтендә ислам дине, Болгар дәүләтенең җимерелүе мәсьәләсенә кагыла [Протоколы..., 1899].

1909 елда җәмгыять каршында, Казан губернасының археологик һәм этнографик картасын төзү максаты белән, 13 кешедән торган махсус комиссия төзелә. Комиссия составына П.В. Кротов, Н.Ф. Высоцкий, М.М. Хомяков, И.В. Никольский, Г.И. Комиссаров, Е.А. Кузьмин, В.А. Карасев, С.А. Багина, О.А. Андреев, И.И. Аристов, П.М. Кунаев, А.С. Лебедов, Г.Н. Әхмәрев керә [Протоколы..., 1907]. Шушы максат белән тарихчы Зөя һәм Тәтеш өязләренә фәнни экспедицияләр оештыра. Сәфәрнең нәтиҗәләрен галим «1909 елда Казан губернасы Зөя һәм Тәтеш өязләренә оештырылган сәяхәтнең хисабы» дигән мәкаләсендә яктырткан. Үзенең эзләнүләре ярдәмендә ул С.М. Шпилевский, И.А. Износков хезмәтләрендәге хаталарны күрсәтә һәм төзәтүләр кертә [Протоколы..., 1907].

Г. Әхмәрев – этнография буенча да әһәмиятле хезмәтләр авторы. Аның һәрбер тарихи хезмәтендә этнографик күзәтүләр дә, тикшеренүләр дә бар. Җәмгыять хәбәрләрендә ул шушы темага багышланган өч зур хезмәтен тәкъдим итә. Шуларның берсе – хәзерге вакытта да галимнәр еш мөрәҗәгать итә торган «Мишәрләр һәм аларның

телләре» дигән күләмле һәм бай эчтәлекле мәкаләсе [Ахмаров, 1910, с. 91–160]. XX йөз башында, татар милләтенең үткәненә, киләчәгенә игътибар арткан чорда, татар матбугатында мишәрләр кемнәр, дигән сорау астында язмалар күренә башлый. Г. Әхмәрев тә, әлеге темага мөрәҗәгать итеп, махсус фәнни хезмәт яза. Галим искәртүенчә, ул бу мәкаләсендә мишәрләрне этнографик яктан һәрьяклап тасвирлауны максат итеп куймый, ә тел фактларына, гореф-гадәт һәм йолаларга таянып, аларның килеп чыгышын аңлатуны күз алдында тота. Хезмәттә ономастика, этнография буенча да бай мәгълүмат табарга мөмкин. Күренекле тарихчы Р. Фәхретдин, шушы хезмәт басылып чykkаннан соң, аның әһәмиятен күрсәтеп, һәм үзенең канәгатьлек хисен белдереп, авторга хат җибәрә. Хатында ул мөселман халыклары арасында «типтәр» дигән кавемнең дә булуын әйтеп, шул хакта да тулырак мәгълүмат бирә алмассызмы дип мөрәҗәгать итә. Г. Әхмәрев Вятка губернасында эшләгән елларыннан ук типтәрләр белән таныш булган, өстәвенә 1906 елның җәендә аңа берничә ай алар арасында яшәргә дә туры килгән. Шңа күрә галим типтәрләр турында шактый гына материал туплап өлгергән була. Шуның нәтиҗәсе буларак, 1908 елда җәмгыять «Хәбәрләр»ендә «Типтәрләр һәи аларның килеп чыгышлары» дигән хезмәте басыла. Автор язуынча, ул бу хезмәтендә дә типтәрләрне этнографик яктан тасвирлауны максат итеп куймый, ә үзенә билгеле булган чыганакларга таянып, бары тик типтәрләр турындагы бәхәсле сорауларга күпмедер дәрәҗәдә ачыклык кертүне генә күз алдында тота [Известия, 1908, XXIII, вып. 5].

Г. Әхмәревнең татар һәм рус телләрен бер үк дәрәҗәдә яхшы белүе, аңа төрле характердагы чыганаклар белән эшләргә мөмкинлек биргән. Аның уенча, күпчелек рус тарихчылары татар тарихын, гореф-гадәтләрен тикшергәндә, тел белмәү сәбәпле, фәндә гафу ителмәслек тупас хаталар җибәргәннәр. Г. Әхмәрев К. Фуксның «Казанские татары в статистическом и этнографическом отношениях» [Фукс, 1844] дигән хезмәтендә югарыда әйтелгән сәбәп аркасында җибәрелгән хатаны да күрсәтеп, һәм үзенең тикшеренү нәтиҗәләрен, туплаган тәҗрибәсен халыкка җиткерү максатыннан, татарларның зур бер төркеменә багышланган «Казан татарларының туй йолалары» дигән хезмәтен яза һәм җәмгыять «Хәбәрләр»ендә бастыра. Бирeдә ул Казан татарларының иң күркәм йолаларының берсе – туй үткәрү тәртибен, тарих белән бәйләп, төрле вариантларын күрсәтеп, тәфсилләп аңлатып бирә [Известия, 1907, XXIII т., вып. 5].

Г. Әхмәревнең Археология, тарих һәм этнография җәмгыятендә күренекле тарихчылар, этнографлар, телчеләр белән якыннан аралашуы, үзенең хезмәтләрен алар хөкеменә тәкъдим итеп, фикер алышулары аның галим буларак камилләшүенә гаять зур тәэсир ясый. Шуңа күрә ул үткән белән гадәти кызыксынучы гына түгел, бәлки тиз арада үз эшенең остасы булып җитешә.

Г. Әхмәрев мөгаллимлек һәм фәнни эшчәнлектән тыш, төрле җәмәгать эшләрен дә теләп башкарган. 1896 елдан Казан губернасы

мөгаллимнәренең үзара ярдәмләшү җәмгыятендә [ТР ДА. 160 ф., 1 тасв., 977 эш, 90а], 1907 елдан Казан җәмгыяте хәйриясендә әгъза булып торган [Отчёт Правления, 1908, с. 22]. Казан шәһәрендә 1906 елда эшли башлаган «Шәрык клубы»н оештыручыларның һәм аның иң эшлекле әгъзаларының берсе булган. 1908 елда идарә әгъзалыгына, клубның китапханә һәм фатир комиссияләренә сайланган. 1909 елдан башлап «Шәрык клубы» рәисе ярдәмчесе вазифаларын үтәгән, лекцияләр оештыру комиссиясе әгъзасы булып торган [Казан шәһәрендә..., 109, б. 3–5]. Аны тарихчы буларак таныткан ике зур хезмәте – «Болгар тарихы» һәм «Казан тарихы» – нәкъ менә шушы җәмгыять утырышларында беренче мәртәбә халык хөкеменә тапшырылган. Матбугат битләрендәге хәбәрләрдән күренгәнчә, бу лекцияләрне тыңларга халык күп килгән һәм аның чыгышларын яратып кабул иткән [Казан тарихы..., 1909].

1906 елны ук ул тарих китапларының кирәклегенә басым ясап, тарих фәненең әһәмиятен күрсәтеп, «Ватан вә милләт тарихы хакында» дигән мәкаләсендә болай дип язган иде: «Асылымызны яхшылап тикшереп, милләтемез тарихын барлыкка чыгару өчен үземезгә тырышу лязим[1] буладыр. Тырышмый, эзләми никадәр торсак та, безгә тарих китапларын бирүче булмас. Иҗтиһад итсәк[2], иншалла, үземезнең кем икәнлегемезне белермез һәм гайре[3] милләтләргә дә аңлатырмыз. Дәхи ватан вә милләт тарихын да барлыкка чыгарырмыз» [Әхмәрев, 1906]. Г. Әхмәревнең татар халкының дәүләтләре тарихына багышланган «Болгар тарихы» һәм «Казан тарихы» «Бәянелхак» нәшриятында аерым китаплар булып дөнья күрә. Матбугатта китаплар турында «...Гайнетдин әфәнде кебек гыйльме тарихка[4] маһир бер затның каләменнән чыккан тарих китапларына теш-тырнакларымыз белән ябышып укырмыз» [Казан тарихы..., 1909], диелә. Аны киң җәмәгатьчелеккә таныткан шушы ике хезмәте озак еллар буе җыелган, гомере буе өйрәнгән, тикшергән материаллар нигезендә туа. Алар галимнең бөтен тарихи эшчәнлегенең йомгакхисабы рәвешендә кабул ителә.

Г. Әхмәрев, тарихи тикшеренүләрен дәвам иттереп, «Шәрык клубы»нда «Сөембикә тарихы» дигән лекциясен дә укый. Г. Камал аның бу лекциясе турында болай дип яза: «...Гайнетдин әфәнденең Сөембикә хакында сөйләгән лекциясен тәртип итү өчен, күп китаплар актарырга, бик күп әсәрләрне карарга..., нәтиҗәләр чыгарганга кадәр бик күп мәшәкатьләр күрергә лязим идеке күрелде. Гайнетдин әфәнде бу мәшәкатьләрне, әлбәттә, күргән һәм башыннан кичергән. Ул үзенең ошбу кичәдә халыкка сөйләгән тарихын вөҗүдкә китерү

[1] Лязим – тиеш.
[2] Иҗтиһад итсәк – тырышсак.
[3] Гайре – башка, бүтән.
[4] Гыйльме тарих – тарих гыйлеме

өчен асаре гатыйка җәмгыятенә[1] әгъза булып, ничә еллар асаре гатыйка тәфтишләре илә мәшгуль булган, никадәр рус тарихчыларын укып чыккан һәм шуның соңында гына ошбу лекцияне сөйләрлек дәрәҗәгә китереп чыгарган» [Камал Г., 1910]. Матбугаттагы хәбәрләрдән күренгәнчә, аның бу лекциясе аерым китап итеп тә бастырылырга тиеш була, галимнең гомере кыска булу сәбәпле, дөнья күрми кала.

Хәзерге вакытка Г. Әхмәревнең барлыгы 44 хезмәте билгеле, шуларның 23 е – газета мәкаләләре. Соңгылары татар тарихындагы төрле проблемаларны анализлауга багышланган. Аларның һәрберсен аерым бер тикшеренү дип кабул итәргә мөмкин.

Г. Әхмәрев кыска гына гомере эчендә үзен тарихчы, педагог, этнограф һәм җәмәгать эшлеклесе итеп таныта. Аның фикерләре хәзерге чорда да актуаль, мирасы галимнәребезнең тәфсилле тикшеренүләрен көтә. Г. Әхмәрев хезмәтләренә күренекле тел галиме Мөхетдин Корбангалиев биргән бәя аның бөтен эшчәнлегенең мөһимлеген билгели. «Без аны милли тарихымызга нигез салучы чын татар мөәррихе дияргә җөрьәт итәмез, һәм дә исеме тарих сәхифәләрендә алтын кара белән язылып калырга тиешле мөхтәрәм бер зат, дия беләмез» [М.Къ, 1911].

Әдәбият

Ахмаров Г. Городище Япанчино на реке Кубне // Известия Общества археологии, истории и этнографии при Императорском университете. Казань, 1894. Т. XII. Вып. 2. С. 182.

Ахмаров Г. Заметки происхождения нескольких кладбищ при татарских селениях Волжского-Камского края // Известия Общества археологии, истории и этнографии при Императорском университете. Казань, 1893. Т. XI. Вып. 3. С. 277–278.

Ахмаров Г. История Болгарского царства до времени нашествия Тимура // Известия Общества археологии, истории и этнографии: Протоколы общих собраний Общества археологии, истории и этнографии, 1899. Т. XV. Вып. 4. С. 450.

Ахмаров Г. О языке и народностей мишарей // Известия Общества археологии, истории и этнографии при Императорском университете. Казань, 1893. Т. XIX. Вып. 2. С. 91–160.

Ахмаров Г. Разбор татарских сказаний о нашествии Тимура на Болгарские города // Известия Общества археологии, истории и этнографии, 1899. Т. XV. Вып. 4. С. 454.

Ахмаров Г. Тептяри и их происхождение // Известия Общества археологии, истории и этнографии при Императорском университете. Казань, 1908. Т. XXIII. Вып. 5. С. 340–364.

Ахмаров Г. Экскурсия на место древнего Сувара // Известия Общества археологии, истории и этнографии, 1893. Т. XI. Вып. 5. С. 478–481.

Әхмәрев Г. Әлифба китапларына тәнкыйть. Казан: Мәгариф, 1909.

Әхмәрев Г. Ватан вә милләт тарихы хакында // Казан мөхбире. 1906. 12, 14 апр.

[1] Гатыйка җәмгыяте – Казан университеты каршындагы Археология, тарих һәм этнография җәмгыяте.

Биобиблиографический словарь отечественных тюркологов. М: Наука, 1889.

Казан тарихы хакында лекция // Бәянелхак. 1909. 15 фев.

Казан хәбәрләре // Йолдыз. 1911. 22 сентябрь.

Казан шәһәрендә торучы мөселманнар җәмгыяте «Шәрык клубы»ның 1907/08 сәнәләр өчен хисабы. Казан, 1909.

Камал Г. Кеше тавыгы күркә // Йолдыз. 1910. 10 март.

Киров өлкәсенең дәүләт архивы (КӨ ДА). 205 ф., 2 тасв., 1880 эш.

М.Къ. [Мөхетдин Корбангалиев]. Мөгаллим вә мөәррих Гайнетдин бине Нәҗметдин Әхмәревнең тәрҗемәи хәле // Йолдыз. 1911. 13 окт.

Обзор учебников, принятых к употреблению в татарских конфессиональных школах (мектебе и медресе) и изданных большой частью за последние 3 года (1911–1913). Казань: Центральная типография, 1917.

Отчёт Правления Общества пособия бедным мусульманам г. Казани, со состоящими при нем богодельней, приютом и начальной женской школой (мектебе) за 1907 год. Казань, 1908.

Протоколы общих собраний Общества археологии, истории и этнографии за 1898 г. // Известия Общества археологии, истории и этнографии, 1899. Т. XV. Вып. 4.

Протоколы общих собраний Общества археологии, истории и этнографии за 1906 г. // Известия Общества археологии, истории и этнографии, 1907. Т. XXIII. Вып. 6.

Протоколы общих собраний Общества археологии, истории и этнографии за 1909 г. // Известия Общества археологии, истории и этнографии, 1910. Т. XXVI. Вып. 4.

Татарстан республикасының Дәүләт архивы (ТР ДА). 160 ф., 1 тасв., 1017 эш.

ТР ДА. 160 ф., 1 тасв., 1067 эш.

ТР ДА. 160 ф., 1 тасв., 1461 эш.

ТР ДА. 160 ф., 1 тасв., 815 эш.

ТР ДА. 160 ф., 1 тасв., 907 эш.

ТР ДА. 160 ф., 1 тасв., 977 эш.

Тукай Г. Мәктәптә милли әдәбият дәресләре. Казан: Мәгариф, 1919.

Фукс К. Казанские татары в статистическом и этнографическом отношениях. Казань: Тип. Казан. ун-та, 1844. 131 с.

Сәлахова Эльмира Кадим кызы,
тарих фәннәре кандидаты, ТР ФА Ш. Мәрҗани исемендәге Тарих институтының өлкән фәнни хезмәткәре